

5. Шмельова М. Н. Типы женской народной одежды украинского населения Закарпатской области // ж. Советская этнография. - 1948. - № 2. - С. 135.
6. Маковский С. М. Названа праця. - С. 35.
7. Нидерле Л. Названа праця. - С. 229.
8. Калашникова Н. М. Одежда украинцев XVI - XVIII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы. - М., 1986. - С. 116.

СЕРГІЙ ЗОЛОТУХІН

ПРИРОДНІ СТИХІЇ В СВИТОГЛЯДІ УКРАЇНЦІВ-СЛОВ'ЯН ПЕРІОДУ РАЙНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Християнство почало проникати в басейн Дніпра ще на початку другої половини першого тисячоліття н.е. [1]. Взаємодія між язичницьким та християнським світоглядом почалася набагато раніше, ніж з 988 р. Сучасні дослідження свідчать, що поширена легенда про апостола Андрія Первозванного, який прийшов на Київські гори, поставив на них хреста та пророкував виникнення там великого міста, не з'явилася на пустому місці [2]. Але "наступ" свій християнська ідеологія розпочала аж в час кризи язичництва [3].

У цих двох релігійних системах: язичництві та християнстві, була світоглядна відмінність, яка викликала довготривалий період двовір'я та неповного і поверхового прийняття нового християнського вчення. Язичницькому "вертикальному" поділові сакрального світу при єдності та відносно гармонійному (на погляд слов'янина-язичника) співіснуванні духовного і тілесного, християнство протиставило новий "горизонтальний" поділ духовного і тілесного начал [4], тобто поляризацію духовного життя та сфери матеріальних відносин.

Стародавні слов'яни одухотворяли сили природи, які їх оточували [5]. Живим вважалося все, від кущика до сонця. І саме цей аспект дохристиянського світогляду виявився найбільш стійким, настільки стійким, що й досі в значній мірі характеризує наше світосприйняття та зберігається в народних обрядах. Шанування стихій (вогню, землі, води та повітря), їх одухотворення та персоніфікація були одним з важливих

чинників формування язичницького пантеону, сімейної та календарної обрядовості, давало нашим предкам, усю реальну філософію всього біжучого життя, навіть її поезію" [6].

Вогняна стихія, або світло, найбільш шанована у слов'ян. Неларма арабське джерело "Худуд-ал-Алам" називало слов'ян вогнепоклонниками [7]. Вогонь, за уявленнями наших предків, виконує різноманітні функції, що знайшло відображення у відповідних ритуалах. Вогонь - посередник між світом людей та світом богів. Жертви, які спалювались на вогнищах, надходили до світу богів. Спалювання ж померлих предків забезпечувало їхнє попадання у Сваргу - рай [8].

Захисна та очищуюча функція вогню використовувалася в обрядах очищення. Про це свідчать залишки ритуальних вогнищ, наприклад, Ржавинського городища. За реконструкцією Б.О.Тимошука, перед спорудженням обох валів місце їх майбутнього розташування було посипано вугіллям і попелом ритуальних вогнищ. Під насипом валу тепер лежить шар спаленини, товщина якого 10 см. Це і є рештки від обряду очищення [9]. В індивідуальній обрядовості якравим прикладом віри в очищувальну та цілющу силу вогню є купальські вогні, які запалювались шляхом тертя дерева об дерево. Такому «живому» вогню приписували священний характер, називали божественним [10].

Біля вогню ще донедавна не можна було говорити непристойності. Не було прийнято вимітати піч нечистим інником. При запалюванні вогню в печі господиня ставила йому жертву - горщик води [11]. На думку О.М.Афанасьєва, вогонь у стародавніх українців-слов'ян - носій світла, а значить - і втілення світового порядку, краси, істини, праведності. В духовних віршах епітет "світлий" взагалі наближається до слова святий: світлоносність розглядається як прояв істини, святості [12].

Як вже зазначалося, вогонь як стихія персоніфікувався. Можна прослідкувати навіть кілька "вертикальних" рівнів персоніфікації вогню. Загальноприйнятою, хоч і не остаточною, є думка, що вогонь як стихія обожнявався як Сварожич, син Сварога, бога неба. Оскільки вогонь-Сварожич, син Сварога, то до цієї стихії причетний і Сварог як батько вогню. В Іпатієвському літописі Сварог називається батьком Сонця-Дажбога: "Сонце цар син Сварогів, є Дажбог" [13]. Оскільки

"син" в архаїчному світосприйнятті розумівся як "реалізація", "втілення", то можна вважати, що Сонце-Дажбог, як реальність Небесного Вогню, сприймався стародавніми слов'янами в якості реалізації, втілення якогось вогняного принципу, сили-сутності Сварога [14].

Якщо небо, Сонце, зірки асоціювалися з вогняною стихією, то низ - із Землею. Протиставлення "небо-земля" - найбільш архаїчне у слов'янському світогляді, де з небом ототожнюється абстрактний, безособовий бог, а з землею - його "дружина" - Мати-Земля [15]. Хоча цей культ втратив своє значення дуже давно, але його залишки живуть у народному світогляді і зараз. Прикладом цього у християнстві є величезна повага до Богородиці, Божої Матері, яка в деяких районах слов'янського світу шанується більше ніж Син і вважається навіть творительницею перших людей [16]. Також і досі залишається величезна повага до землі як стихії.

Перша і найважливіша функція землі - це функція родючості. З цим пов'язане її шанування і персоніфікація у багатьох жіночих божествах. Земля для слов'янина-українця свята, жива. Вона все чує і знає, є всезагальним джерелом життя, матір'ю всього живого [17].

Про величезне шанування землі свідчить обряд принесення клятви. Найстрашніша клятва - це клятва, при якій цілують або їдять землю [18]. Земля лікує. Сухою землею лікували рани: "мати сира-земля, вилікує ліпше будь-якого знахаря і за лікування грошей не візьме" [19]. Землю не можна бити, на неї не плюють, а якщо хтось це зробить, то повинен сказати заповітні слова: «не на тебе, свята земля» [20]. У багатьох районах України під час танців заборонено топтати безпосередньо землею. Наприклад, на Гуцульщині для танцюючих споруджували спеціальний дерев'яний поміст.

Існує декілька днів, коли земля навіть вважається іменинницею: день Сятого Духа [21], день святого Симона Зелота [22], період від Введення до Благовіщення [23].

Після прийняття християнства образ матері-землі зблизився з образом Богородиці і це привело до формування культу Богородиці-Землі. Як приклад, згідно народного погляду на лайку, що ображає трьох матерів людини: Богородицю, матір сир-землю та його рідну мати [24]. Поховальна обрядовість розумілася як повернення в лоно матері-землі.

Саме для того, щоб не осквернити собою Землю, слов'яни, у випадку смертельної небезпеки, одягали на себе чисту білизну. За часів раннього середньовіччя полярність "небо-земля" в релігійному світогляді слов'ян залишалася, але культ однієї богині - Матері Сирої-Землі трансформувався в поклоніння окремим жіночим божествам, пов'язаним із земною стихією.

Найбільше підстав вважатися наступницею Богині-Матері має Лада, яку ототожнюють з Деметрою. "Деметра" грецькою мовою означає приблизно "Мати Сира-Земля". Деметра має доньку Кору, Лада - також має доньку - Лелю. Таким чином, і Лада, і Леля -богині, пов'язані з земною стихією, але функції Ладі значно ширші. Вона символізує природу, життєвий початок, є богинею вищої любові як гармонії Всесвіту [25].

Вираз "мати сира-земля" припускає зв'язок зі стихією води. Недарма ім'я богині подательки життя, богині долі, однієї з іпостасей Матері Сирої-Землі - Мокосі, пов'язане з коренем "мокрий", "мокнути". Взагалі вода з давніх давен наділялася слов'янами багатьма властивостями, була дуже шанованою.

В космогонічних міфах вода асоціюється з первісним хаосом, першопочатком. Саме з води з'являється земля. В кошиках вода зветься: «Водичко, найстарша сестричко» [26], є опорою, на якій тримається земля. В Голубиній книзі на питання: "Що тримає землю?", дається відповідь: «Дуже висока вода» [27]. Вода - це сестра Сонця, оживотворяє землю, але сама пробуджується під впливом світла і тепла, і під цим впливом народжує та живить увесь світ [28].

Загальновідомо, що багаточисельні обряди українців-слов'ян проводилися біля водних джерел. Ще Прокопій Кесарійський стверджував, що слов'яни визнавали Єдиного Бога, але шанували річки та джерела [29]. Біля води проводили жертвоприношення, клятви, молитви, проточна вода слугувала шляхом у світ померлих. Шанування святих джерел та криниць після прийняття християнства стало пов'язуватися з культом святої Параскеви-П'ятниці, наступниці язичницької Мокосі [30].

З мотивом води, як першоджерела світу, пов'язана її очищувальна функція. Ритуальне омовіння - немов би друге народження, повернення людини до першопочаткової чистоти [31]. В проточній воді вмивалися для бадьорості та здоров'я. Традиційним побажанням в українців-слов'ян було: «Будь

здоровим, як вода» [32]. Особливо цілющою вважалася вода, що була зібрана з трьох або семи криниць, та хрещенська вода, "велика агіасма". Ця освячена на Йордана (19.01) вода вважалася найбільш здоровою, цілющою, такою, що могли вилікувати хвороби та захистити від нечистої сили [33].

До стихії води можна віднести багатьох жіночих божеств. Як вже згадувалося вище, назву Мокош виводять від слова "мокнути". Морену, богиню смерті, символ переходу в загробний світ, також можна віднести до води. Інша богиня, Додола, зустрічається під час обрядів викликання дощу [34].

Але з водною стихією у слов'ян набагато виразніше пов'язаний демонічний світ, світ нечистих духів, що живуть у воді. Безпосередньо з водою пов'язані русалки. М. Забилін навіть назву "русалка" пов'язує зі словосполученням "русло річки" [35]. Крім русалок, у воді живуть водяні - господарі водної стихії. З уявою про водяних пов'язаний обряд закопування в основу греблі конячого черепа, щоб відгородити себе від водяного [36].

Отже, вода вміщує в собі протилежні сили - сутності: як святість з чистотою, так і злі сили. Цим вона подібна до повітря - останньої з чотирьох стихій. В ньому завжди повно духів, демонічних істот та душ померлих людей. Ми бачимо повітря лише завдяки його руху, тому воно звичайно описується як дмухання, дихання, вітер. Душа також уявляється як пара, дихання, тому про людину в агонії кажуть: "дух вийшов", або "пар вийшов" [37]. Дмухання слугує символом вітру [38], тому при намовляннях, заклинаннях та інших засобах вербальної магії диханню надають великого значення. Дихання у світогляді стародавніх слов'ян також пов'язане з принципом еманції, життя, животворчого духу; поняття життя та дихання стоять поруч. Тому повітря, небо - місце знаходження духів. І якщо Сварга, "небо" - це слов'янський рай, де знаходяться душі предків, то простір між Сваргою та землею, між Яв'ю та Прав'ю - це Навь - світ демонів, злбних духів. Ці уявлення знайшли втілення у християнському вченні про повітряні митарства душі по шляху в рай [39].

Богом повітря у слов'ян був Стрибог. У "Слові о полку Ігоревім" вітри звуться онуками Стрибога [40]. Вітри - це чотири істоти, що віють з чотирьох сторін світу [41]. Стрибог - це небесний володар, який проявляється в бурях та вихорах.

Вірогідно, слово "стри" означає повітря [42]. Крім цього, вітри у слов'ян уособлювалися як живі істоти, атрибут яких - крила [43]. Тому до стихії повітря можна віднести і міфологічних птахів. Це і Жар-Птиця, яка сьє кожним своїм пір'ячком, і вогниий птах Рарог, і Алконост - птах з людським обличчям, і вінний птах Гамаюн.

Отже, як бачимо, усі чотири стихії займали величезне місце у світогляді стародавніх українців-слов'ян. Уявлення про них склали як пантеон вищих слов'янських божеств, так і стародавня демонологія. Багаточисельні функції стихій знаходили відображення у конкретних народних обрядах: очищувальних, захисних, сімейних та колективних, щоденних та календарних.

Таким чином, уявлення про стихії - одні з найконсервативніших у світогляді наших предків. Вони істотно вплинули на процес формування світогляду українців дохристиянського періоду, за часів двовір'я і у часи переваги християнської ідеології.

Література

1. Нидерле Л. Славянские древности. - М., 1956. - С. 13.
2. Євстахєвич В. Початки християнства на українських землях // ж. Народна творчість та етнографія. - 1998. - № 4. - С. 17-19.
3. Попович М. В. Мироззрение древних славян. - К., 1985. - с. 156.
4. Українське народознавство. - Львів, 1997. - С. 105.
5. Нидерле Л. Названа праця. - С. 270.
6. Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. - К., 1994. - С. 313.
7. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI - IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. - М., 1985. - С. 389.
8. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. - М., 1995. - С. 284.
9. Тимошук Б. О. Слов'янські гради Північної Буковини. - Ужгород, 1975. - С. 72.
10. Забылин М. Русский народ, его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. - М., 1990. - С. 70-72.
11. Іларіон. Названа праця. - С. 303.

12. Афанасьев А. Н. Живая вода и вешее слово. – М., 1988. – С. 303.
13. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. – С. 279.
14. Попович М. В. Названа праця. – С. 103.
15. Там само. – С. 76.
16. Язычество восточных славян. – Ленинград, 1990. – С. 170.
17. Іларіон. Названа праця. – С. 38.
18. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – С. 192-193.
19. Борейко В. Е. Экологические традиции, поверья, религиозные воззрения славян и других народов. – К., 1996. – С. 4.
20. Язычество восточных славян. – С. 4.
21. Іларіон. Названа праця. – С. 34.
22. Кришук М. М. Українська міфологія. – Тернопіль, 1994. – С. 18.
23. Іларіон. Названа праця. – С. 43.
24. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – С. 192.
25. Костомаров Н. И. Славянская мифология. – М., 1994. – С. 17.
26. Іларіон. Названа праця. – С. 40.
27. Родник златоструйный. – М., 1990. – С. 56.
28. Костомаров Н. И. Названа праця. – С. 19.
29. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. – М., 1991. – Т. 1. – С. 297.
30. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – С. 96.
31. Нидерле Л. Названа праця. – С. 240.
32. Шостак В. М. Дохристиянські вірування українського народу // ж. Рідна школа. – 1997. - № 12. – С. 97.
33. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – С. 97.
34. Там само. – С. 165.
35. Забылин М. Названа праця. – с. 59.
36. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – С. 99.
37. Там само. – С. 100.
38. Слово о полку Игореве. – М. – Л., 1961. – С. 50.
39. Тайны загробного мира. – М., 1996. – С. 194-198.

40. Слово о полку Игореве. – С. 63.
41. Іларіон. Названа праця. – С. 51.
42. Афанасьев А. Н. Названа праця. – с. 281.
43. Там само. – С. 273.

ІГОР ПРОХНЕНКО

ШПОРИ ДАКІВ В ВЕРХНЬОМУ ПОТИССІ

В пізньолатенський час на пам'ятках варварських культур Європи широке розповсюдження отримав такий атрибут екіпірування вершника, як шпори [1]. В основному вони відомі на кельтських опідумах, германських могильниках, а також похованнях і городищах даків [2]. У Верхньому Потиссі знахідки шпор походять з пам'яток дакійської культури (Земплінський комплекс і Малокопанське городище) [3]. В загальній кількості вони складають 22 екземпляри (рис.1-2). Більшість з них виготовлена з залізного дроту діаметром 0,5 - 0,7 см круглої або напівкруглої форми. За висотою і розгорнутістю плечиків виділяються у два типи. До першого відносяться 14 приземлих шпор з розширеними плечиками, які закінчуються масивними кнопками. Шип довгий, гострий (рис.1, 1-14).

Другий тип складають 8 більш крупних шпор з високими плечиками і колоподібними потовщеннями на кінцях (рис.2, 1-8). Шип довгий, гострий. Шип і верхня частина плечиків орнаментовано насічками. Окремі екземпляри вкривались позолотою (рис.2, 6).

Знахідки залізних шпор в комплексах поховань заможних дакійських воїнів дозволяють заперечити думку В.Б.Перхавко [4] про те, що залізни екземпляри належали виключно рядовим вершникам.

У трьох випадках матеріалом для шпор виступала бронза (рис.1,1; 2,1-2). В.Б.Перхавко вважає, що бронзові шпори належали вождям або знатним воїнам [5]. Мініатюрні розміри малокопанської шпори (рис.1, 1) свідчать про приналежність її підлітку або жінці [6].

В.Б.Перхавко відмічає, що практикувалося використання як двох, так і однієї шпор. Думку аргументовано наявністю асиметричних екземплярів, призначених для носіння на певній нозі (частіше лівій) [7]. Асиметричність шпор є сумнівним доказом припущення дослідника. Застосування вершником